

РОЗДІЛ I

Теорія та історія соціології

УДК 316: 821.161.2–9

І. О. Бичук – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Волинського національного університету імені Лесі Українки

Світоглядна еволюція поглядів І. Франка як віддзеркалення концептуалізації уявлень про українську національну ідею

Роботу виконано на кафедрі соціології та соціальної роботи ВНУ ім. Лесі Українки

Досліджено генезу уявлень про українську національну ідею у поглядах І. Франка під кутом зору з'ясування закономірностей становлення суспільної свідомості.

Ключові слова: українська національна ідея, національний ідеал, український народ, соціалізм.

Бичук І. А. Мировоззренческая эволюция взглядов И. Франко как отражение концептуализации представлений об украинской национальной идее. Исследован генезис представлений об украинской национальной идее во взглядах И. Франко под углом зрения выяснения закономерностей становления общественного сознания.

Ключевые слова: украинская национальная идея, национальный идеал, украинский народ, социализм.

Bychuk I. Vital Evolution Franko as a Reflection of the Conceptualization of View about the Ukrainian National Idea. The author researches the ideas of the Ukrainian national idea in the views of Franko from the standpoint of finding out the regularities of formation of public consciousness.

Key words: the Ukrainian national idea, the ideal of National, the Ukrainian people, sotsyalizm.

Постановка наукової проблеми та її значення. Серед сучасних досліджень ще немає спеціальних наукових праць, які б безпосередньо торкалися цієї проблематики. Теоретичним осмисленням генези поглядів І. Франка на українську національну ідею активно займаються вітчизняні дослідники. Однак, незважаючи на чималу кількість публікацій з цього аспекту проблеми, простежується недостатня кількість досліджень, у яких висвітлено світоглядну еволюцію поглядів І. Франка як віддзеркалення концептуалізації уявлень про українську національну ідею.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблема розвитку та відображення української національної ідеї у творчості провідного мислителя другої половини XIX – першої половини XX ст. посідає важливе місце у працях таких сучасних українських вчених, як А. Брагінець, С. Возняк, Я. Грицак, О. Копиленко та інші.

Метою нашої роботи є спроба проаналізувати трансформацію поглядів на українську національну ідею у працях І. Франка під кутом зору з'ясування закономірностей становлення суспільної свідомості.

Поставлена мета реалізовуватиметься через такі наукові **завдання**:

– визначити джерела формування української світоглядної еліти як генератора національної ідеї України;

– проаналізувати генезу піднесення «українського питання» до рівня ключової проблеми, стрижнем якої стала національна ідея у поглядах І. Франка.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Світоглядне становлення І. Франка є симптоматичним і закономірним відображенням еволюції уявлень україн-

ської соціологічної думки щодо значення та змістової наповненості української національної ідеї. Будучи на початках своєї творчості стихійним прихильником соціалістичних ідей, І. Франко згодом еволюціонував у переконаного державника. Цінність цього прикладу полягає в його показовості: значна частина інтелектуальної еліти тогочасної України пройшла аналогічні етапи ідейно-світоглядного становлення.

Розглядаючи соціалізм як неодмінний наслідок усієї попередньої історії, І. Франко вважав питання щодо вигляду майбутнього соціалістичного суспільного ладу другорядним, таким, що не має особливого значення. «Як буде виглядати будущин суспільний лад, – писав він, – цього не можна нині сказати. Наука вказує тільки одну головну засаду: капітал продуктивний, тобто земля, машини і всі прилади до праці, сирий матеріал і фабрики – мають бути спільною, громадською власністю. Громади стоять до себе в стислім, дружнім (федеративнім) стосунку, – кожна набирає собі заряд, котрий порядкує її господарські діла. Плоди праці належать вповні робітникам. Це головні, основні ідеї, визнані теперішньою економічною наукою за ціль, до котрої повинна йти поволі економічна реформа» [1, 236]. Тут же він зазначав, що при соціалізмі всякі класові привілеї і нерівності відпадуть і зникнуть навіки, а єдиним джерелом заслуги і привілеїв особи будуть «більша спосібність і більша для громади корисна праця» [1, 237].

Популяризуючи ідею соціалізму, І. Франко також писав, що соціалісти не ставлять перед собою завдання побудувати рай, а боротися за те, щоб «усунути всяку суспільну нерівність, усякий визиск, всяке убозтво» і запровадити такий лад, у якому б «продуктивний капітал, цебто ґрунти, фабрики, машини й інше знаряддя праці, а також усяка сировина замість бути власністю кількох людей, має перейти на власність загалу» [9, 7].

Отже, І. Франко уявляв соціалізм таким суспільним ладом, у якому немає поділу суспільства на класи визискувачів і визискуваних, де не буде приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, а все, що виробляють люди, буде належати їм усім, буде їх спільною власністю, «з якої однаково може користуватися кожен і до якої з свого боку він повинен докладати своєї праці, скільки може» [9, 8]. Такий суспільний лад І. Франко вважав найсправедливішим за всі, які знало людство в минулому.

Ключовим питанням, у яке впирався весь суспільний розвиток того часу не лише в Галичині, а й у всій тогочасній Австрійській імперії і царській Росії, І. Франко вважав аграрне питання. Проект розв'язання аграрного питання, що він його запропонував, не був оригінальним. Він лише пристосував до галицьких умов теоретичні положення трьох видатних спеціалістів у цій галузі – американця Генрі Джорджа і німців Теодора Штамма й Міхаеля Фліршайма.

Механізм реалізації цього положення І. Франко виводив із конкретних умов розвитку земельних відносин у Галичині. І. Франко визначив мінімальний і максимальний розміри ґрунтових наділів, які б забезпечували їхнім власникам більш-менш стійке господарське існування. Вся земельна власність мала бути передана державі, яка у свою чергу розділить її між селянськими сім'ями згідно з установленим максимумом і мінімумом.

І. Франко ніколи не ідеалізував селянство, не зображав патріархальної «ідилії» селянського життя, що властиво було керманичам народницького напрямку. Він протиставляв селянство як клас трудящих паразитичним класам буржуазного суспільства, показував його в Галичині як провідну силу суспільного прогресу не лише у сфері матеріального, а й духовного життя.

У працях «Що таке поступ?», «Що таке соціалізм?», «Програма галицьких соціалістів» та інших І. Франко аналізував організацію суспільства за умов соціалізму. В галузі економічній це встановлення власності на «продуктивний капітал», тобто на землю, машини і всі знаряддя, сировину і фабрики; результати праці цілком належать трудящим. «Щоб уся земля, – зазначає Франко, – з лісами й пасовиськами, ріками й озерами належала до тих громад, котрі на них працюють, а так само щоб усі фабрики та заводи належали б до тих робітників, що в них роблять ... але працювали б на них вкупі, громадами, а ділили б поміж себе напрацьоване добро по мірі того, як хто потребує і скільки та як працював» [9, 58].

У галузі соціальної йшлося про побудову безкласового суспільства, у якому назавжди буде покінчено з класовими, майновими привілеями й нерівностями та встановлено лише одне високе звання – чесного трудівника, рівність чоловіка й жінки: «Щоб кожна людина, чоловік чи жінка, були свободні і мали б зовсім рівні права у всім до всього» [9, 59].

У галузі людських відносин – виховання високих моральних якостей, зміцнення родини й шлюбу на підставі світлих почуттів, взаємної поваги і спільності інтересів, всебічний розвиток духовної культури: «Вони мусять одержати належне і всестороннє образование, мусять виробити всі свої тілесні й духовні сили» [9, 59]. Що ж стосується освіти, то І. Франко вважав, що кожна людина повинна «вчитися і навчати, чого і як його воля; щоб навчання і виховання молодого покоління було ділом громадським. Щоб школа розвивала всі, тілесні й духовні, спосібності учеників, щоб не виводила заниділих та слабосилих учених, неспосібних до ручної праці, але щоб виводила вчених, розумних і розвинених робітників» [9, 61].

І. Франко приділив багато уваги проблемам держави і права за соціалізму, який – ідеться в його праці «Програма галицьких соціалістів» – прагне до ліквідації всякого панування над людьми, всякої влади людини над людиною. Звідси держава, вважає І. Франко, «як узагалі всяке правління, що базується на гнобленні, не може мати місця в майбутньому суспільному ладі» [3, 38]. Поєднавши ідею соціалізму з ідеєю демократії, він дійшов висновку, що в умовах нового соціалістичного ладу держава повністю втрачає своє попереднє класове призначення й позбавляється всіх звичних та характерних для неї атрибутів.

Відбувається це за рахунок того, що «влада політична яко влада людей над людьми зійде до нуля, а останеться тільки яко заряд здобутків праці, яко адміністрація» [3, 38], а, по-друге, ліквідується державний апарат гноблення та каста чиновників: на їхньому місці розвивається громадське самоврядування: «Майбутнє суспільство буде складатися з людей рівних між собою, з самих робітників, які всі будуть справді людьми політичними, подібно як нинішні чиновники, але якоїсь особливої плати за те брати не будуть, крім того, що зароблять», – а місце самої держави заступить «адміністрація суспільних витворів, вибрана всіма членами общини, повіту і т. д.» [3, 38–39]. Нарешті, постійну армію замінює народна міліція, мета якої – захист вітчизни на разі нашествия якихось «диких орд».

Загальну ж картину політичної організації суспільства за соціалізму І. Франко уявляв собі такою: «Майбутній устрій, отже, буде базуватися на якнайширшій самоуправлінні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [3, 39].

І. Франко вважав, що формування національної держави не може бути самоціллю. Факт існування національної держави виправдовується лише мірою забезпечення людських прав її громадян з боку самої держави. «От тим-то думаю, – писав І. Франко у 1907 році, – що покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія *sans phrase*, ані федералізм *sans phrase*¹, але все і всюди: повна політична воля, рівність кожної людської єдності, забезпечення людських прав, а вже на тій основі автономія національності» [2, 172–173].

Тезу політичної самостійності вперше оприлюднив у Галичині в 1895 році «молодий» радикал Юліан Бачинський у книзі «Україна Irredenta», а в Наддніпрянській Україні – Микола Міхновський у брошурі «Самостійна Україна». Майже одночасно з появою цих двох робіт І. Франко виступив з цілим рядом статей, у яких підтримував постулат самостійності. Водночас І. Франко був проти того, щоб розуміти лозунг політичної самостійності як вимогу до негайного відокремлення.

І. Франко був одним із небагатьох політичних та громадських діячів, які напередодні Першої світової війни відстоювали постулат політичної самостійності України. Зрештою, він стояв на позиціях державної самостійності та суверенності українського народу вже наприкінці 70-х років XIX ст. Різні аспекти національної ідентичності українців та потребу закріпити їх на рівні соціальних свобод і гарантій відображено в його ранніх поезіях: «Наймит» (1876), «Розвивайся, лозо, борзо» (1880), «Не пора» (1880), «Розвивайся, ти, високий дубе!» (1883).

У 90-х роках XIX ст. І. Франко достеменно усвідомив несумісність співіснування марксистської (соціал-демократичної, соціалістичної) та націоналістичної ідеологій. У марксистській ідеології його непокоїв тоталітарний акцент побудови суспільства. Основою ж національної ідеології він витлумачував національну ідею, яка покликана виконувати величну функцію будителя національної свідомості українського народу, об'єднати його в єдиний організм – українську націю, котра спрямову-

¹ Без розмов, без умов (фр.)

ватиме першочергові зусилля на досягнення державної самостійності та національної незалежності. Основними концептуальними елементами української національної ідеї І. Франка вважається триєдина цілісність: 1) національної свідомості, 2) єдності нації, 3) здобуття державної самостійності та національної незалежності.

Він надавав українській ідеї статусу основи національної ідентичності, українського національного відродження. В інтерпретації І. Франка – це динамічна ідея національної ідентифікації українства на засадах гуманності, соціальної справедливості, індивідуалізму та європейського контексту.

Дотепер нема вичерпної відповіді на питання, наскільки детально І. Франко уявляв здійснення українського національного ідеалу, якими критеріальними мірками користувався і які прогнози на майбутнє для України мав за взірць. Зрештою, такий стан речей не дивний, бо відповідей на сформульовані запитання не було і в самого І. Франка. Більше того, він навіть кепкував над спробами Ю. Бачинського «уявити будучність, яке жде українську націю» [7, 260], вважаючи такі прогнози профанативними, далекими від наукових можливостей.

Слід зауважити, що деякі дослідники захопилися неістотними «термінологічними» баталіями довкола з'ясування типології франкового націоналізму: мовляв, яким він був – тоталітарним, патріотичним, демократичним? За умови, коли не лише громадська, а й наукова думка не сформувала конвенційного погляду на змістові параметри й модальність явища націоналізму, подібні дискусії заводять ситуацію якщо і не в глухий кут, то, принаймні, у контрпродуктивний методологічний напрям.

Уперше І. Франко концептуалізував пріоритет самостійницької ідеології у 1893 році статтею «Програма молодих українців», що була надрукована у польському часопису «Kurjer Lwowski». Щоправда, власне бачення української національної ідеї у тезовому вигляді він формулював ще в 1892 році під час розмови з лідером сіоністського руху Теодором Герцлем: «Дуже мені подобається ідея відбудови жидівської держави..., оскільки вона є начебто рідною сестрою нашої української ідеї, відродження української держави» [4, 26].

Варто звернутись і до ідейно-світоглядних акцентів статті «Література, її завдання і найважливіші цілі» (1878), у якій І. Франко аргументовано розкритикував недостатність ліберальних вимог: «Нам дуже дивно, що «народовці» так довго балакають про самостійність, а досі чи не вміли, чи не сміли домовитися до ясного й одвертого заявлення свого права на самостійність політичну. Коли вони думають, що така самостійність неможлива, то тоді і ціла їх балаканка про всяку іншу самостійність не варта й торби січки, бо досить буде російському уряду указом заборонити літературу – і ціла самостійність пропала. Коли говорите про самостійність, то договорюйте до самих крайніх консеквенцій, а не уривайтесь на півслові. Самостійність не там, де більше крику, а там, де більше самостійної праці; а де має бути бесіда про таку працю в повнім значенні слова, то треба добути собі повну свободу політичну і суспільну, без котрої праця свободна зовсім не можлива» [5, 9].

У «Програмі молодих українців» І. Франко погоджується з такими теологічними положеннями Братства тарасівців: національна єдність українського народу, розмежованого державними кордонами Австрії та Росії; потреба перенести центр культурно-політичної роботи східноукраїнських націоналістів до півдавстрійської Галичини; вимога «повної автономії» України; здійснення ідеалу такого суспільного ладу, у якому «нема місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація користується з іншими однаково рівним правом»; скасування політичного режиму в Росії для забезпечення «вільного розвитку і цілковитого вдоволення всіх моральних, соціальних, політичних і просвітних потреб українського народу»; українська мова як найважливіший ідентитет, що віддзеркалює національний зміст.

Компліментарність І. Франка зійшла нанівець під час оцінки політичного ідеалу Братства тарасівців. Зокрема, щодо федеративного ладу в тих державах, у яких мешкають українці, він стверджує, що, по суті, йдеться про федеративний устрій у дусі М. Драгоманова. Хоча в цьому разі він утримався від детальної оцінки, але в інших статтях дошкульно критикував «федералізм Драгоманова», зазначаючи, що «федералістичний устрій сам собою не веде до добра, а навпаки, може вести до великого лиха» [6, 333], що «ся федералістична доктрина доводила іноді до кумедних концепцій» [6, 437].

Ще на початку 80-х років XIX ст. І. Франко наполягав:

*Не пора, не пора, не пора
Москалеви, ляхови служить!
Довершилась України кривда стара, –
Нам пора для України жити* [8, 73].

У цих віршованих рядках закладено прообраз національного ідеалу України як духовного явища, котре віддзеркалює соціально-історичну спадкоємність українства і з'ясовує рамкові параметри його перспектив. У праці «Поза межами можливого» І. Франко наголошує, що український народ не отримає повноцінного суверенітету доти, доки не досягне самодостатнього економічного розвитку: «Економічне питання таке важке, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку» [6, 279].

В «Одвертому листі до Галицької української молодіж» (1905) І. Франко наголосив на першочерговому значенні консолідації українського народу задля усунення трагічних наслідків русифікації і денаціоналізації. Він зазначає: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, звідки б вона не йшла та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна сильна держава не може остаятися» [6, 404].

У такий спосіб І. Франко сформулював національний ідеал – генерування на основі українського народу монолітної, функціонально ефективної української нації, котра усвідомлює себе єдиною в часі й просторі і якій притаманна аналогічна єдність щодо мети на майбутнє. Він наполягав: досягти національного суверенітету можна лише тоді, коли народ еволюціонував у своєму ідейно-світоглядному розвитку до самоусвідомлення національного «Я», до розуміння, що він українець і цій самоназві притаманні оригінальні світоглядно-цивілізаційні ідентитети: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І це почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати Україну до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним її успіхом, а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе часткою його» [6, 405].

В інтерпретації І. Франка національна ідея України – це органічне поєднання пріоритетів, котрі віддзеркалюють ключові потреби історичного розвитку нашого народу, визначальні аспекти його буття, без вирішення яких народ не отримає свободи, не стане суб'єктом суспільно-історичного процесу, назавжди залишаючись «в сусідів бути гноєм», «тяглом у поїздах їх бистроїздних». Структурні складники національного ідеалу – ідеал економічної самостійності, державно-політичної незалежності, творення української нації, національної свідомості та національної незалежності. Вони відображають ідейно-світоглядний зміст українських перспектив: «Синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не пов'язаного і не обмежуваного життя і розвою нації» [6, 284].

І. Франко наполягав: «Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його там, а розвій матеріальних відносин потопче і роздавить нас як сліпа машина» [6, 285]. Однак ідеал не повинен скочуватися до умоглядного доктринерства і волюнтаризму; він має віддзеркалювати буттєву автентичність, оперувати реальними перспективами розвитку: «Тільки там, де ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо і прогресивну матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції ідеалів, там і продукція попадає в китайський застіг» [6, 283–284].

Утім кожен ідеал, який вважається недосяжним, таким, що лежить «поза межами можливого», не обов'язково є саме таким. Усе залежить від уміння й бажання адаптувати його до конкретно-історичних потреб: «Не забувайте ж, що стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде

залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки» [6, 285].

Подальші наукові та публіцистичні праці розвинули і поглибили концепцію національної ідеї. До найбільш вагомих робіт, що відображають генезис франкового бачення національної ідеї України, слід віднести такі: «Наш погляд на польське питання», «Чи вертатись нам назад до народу?» (1883), «Формальний і реальний націоналізм» (1889), «Реалісти чи кар'єристи» (1896), «Поза межами можливого» (1900), «Подуви весни в Росії» (1904), «Одвертий лист до галицької української молодіж», «Мойсей», «Ідеї та «ідеали» галицької москвофільської молодіж» (1905), «Суспільно-політичні погляди Драгоманова» (1906), «Свобода і автономія» (1907).

Висновки. Отже, закономірним сукупним наслідком різноманітних ідеалів є генерування національного ідеалу, ключовим поняттям якого є нація, котра втілює зміст, сутність трансісторичного буття народу: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [6, 284].

Українська національна ідея у викладі І. Франка – це програма й мета боротьби українства за своє національне визволення. Навіть його перші твори «Не пора, не пора, не пора», «Ляхам», «Моя любов», «Розвивайся ти, високий дубе», написані ще на початку 80-х років XIX ст., уже заклали духовні підвалини виразного й аргументаційно переконливого національного ідеалу.

Список використаної літератури

1. Брагінець А. С. Філософські і суспільно-політичні погляди І. Франка / А. С. Брагінець. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1956.
2. Грицак Я. «Дух, що тіло рве до бою...» : Спроба політичного портрета Івана Франка / Ярослав Йосипович Грицак. – Львів : Каменяр, 1990.
3. Копиленко О. Політично-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О. Л. Копиленко. – К. : Наук. думка, 1990.
4. Франко І. Zug Judenfrage / Франко І. До іудейського питання : статті / І. Франко. – К. : МАУП, 2002.
5. Франко І. Зібр. творів. У 50 т. Т. 26. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1980.
6. Франко І. Зібр. творів. У 50 т. Т. 45. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986.
7. Франко І. Мозаїка: із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50-ти томах / Іван Франко ; [упоряд. З. Франко, М. Василенко]. – Львів : Каменяр, 2001.
8. Франко І. Не пора, не пора, не пора // Франко І. З вершин і низин / Іван Франко. – Львів : Веселка, 1992.
9. Франко І. Твори. У 20 т. Т. 19 / Іван Франко. – К. : [б. в.], 1956.